

ՄԻՍԱՔ ԱՐԱՄՅԱՆ

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ ՍԱԼԻԱՆԻՑ ԴԵՊ ԷՋՄԻԱԾԻՆ [Ս. Մյուռնի օրհնությանը նվիրված հատվածը]¹

ԺԸ

Մյուռնիօրհնության նախընթաց օրը: Սարսափելի մրրիկ: Ուխտավորների անել դրություն: Սրվանձտյանի եպիսկոպոսական առաջին պատարագը: Ուխտավորների բազմությունը:

Մեր այցելությունների հետևյալ օրը Ս. Լուսավորչի Վիրապից դուրս գալու հիշատակն էր, բայց միննույն ժամանակ Ս. Միւռնի օրհնության նախատոնը: Այս օրվանից է սկսում այն դրությունը, որ ուխտավորը ստիպված է հրաժարել յուր անկախությունից և յուր գոյությունը խառնել ուխտավոր բանակի գոյության հետ:

Հույս ունենալ, որ այդ տոնին, ինչպես ուղեկից ընկերիս՝ պ. Ա. Ծատուրյանցի սրտաբուխ բաղձանքն էր, հանդիսավոր հոգեհանգիստ կկատարվի «Հայրենյաց պաշտպան» կաթողիկոսի քնարանի վրա²: Տարաբախտաբար հասարակաց ակնկալությունը ունայն անցավ: Երևի զբաղմունքի շատությունն էր, կամ որ առավել հավանական է՝ եղանակի խառնակությունն էր, որ արգելեց Հոգևոր Տիրոջ³ ժամ իջնել և գեթեգմանի օրհնությունը կատարել:

Եվ հիրավի, այդ օրը մի այնպիսի սարսափելի մրրիկ էր բարձրացել, որ ամեն բան ավերում, ապականում ու տապալում էր: Կարծում էինք, թե Բաքվի դառնաշունչ խագրին է կամ բնեռական սառնամանիքի բորեասը, որ շղթաները խորտակելով՝ կատաղած հարձակվել է Արարատյան դաշտը տակն ու վրա կործանելու: Այդպիսի սաստկությամբ մրրիկ միմիայն լինում է Շամախի երկրաշարժից առաջ: Մի փոշի էր բարձրացել, որ ամեն բան ծածկել էր: Աչք բանալ չէր լինում:

Ընթերցողը, հարկավ, կերևակայե, թե այս սարսափելի մրրկի ժամանակ ի՞նչ էր ուխտավորների հալը, որոնք հարկադրված էին բացօթյայում հանգրվան ունենալ: Ամեն մարդ, որ հարկի ու խուցի տեր էր, անհնարին կերպով սեղմվել էր, որ նրանց էլ ծածկոց տա. բայց չէ, անկարելի էր տեղավորել: Չկար երկրագնդիս երեսին մի կետ, մի վայր, որտեղ տարագիր ու նժդեհ հայր բնակություն է հաստատել, որ յուր ներկայացուցիչը չունենար այս աշխարհախումբ ամբոխի մեջ: Բոլոր Վաղարշապատը յուր ըն-

¹ Հրատարակվում է ըստ **Միսաք Արամյանց**, *Ճանապարհորդություն Մալխանից դեպի Էջմիածին* (Ուխտագնացություն Մյուռնի օրհնության և եպիսկոպոսական ձեռնադրության առիթով), Թիֆլիս, 1887 թ., էջ 150-165: Նկարագրվում է 1886 թ. Մակար Ա Թեղուտցի կաթողիկոսի կատարած Մյուռնիօրհնությունը [հրտ.]:

² Նկատի ունի Ներսես Ե Աշտարակեցու (կթդ. 1843-1845 թթ.) շիրիմը, որը գտնվում է Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարի զանգակատան առջև [հրտ.]:

³ Նկատի ունի Մակար Ա Թեղուտցի կաթողիկոսին (կաթ. 1885-1891 թթ.) [հրտ.]:

դարձակ տարածությամբ թվում էր, թե համասփյուռ հայության աշխարհահանդես էր: Քանի՜ տարագ տիպարների, զգեստների, սովորությունների և բնավորությունների: Ո՛վ որ կամենում է ուսումնասիրել և ճանաչել հայությունը, նա անպատճառ պարտավոր է Ս. Մյուռոնի օրհնության էջմիածին գնալ: Դուք այստեղ կիմանաք, թե ի՞նչ մեծ գորություն կա ուխտագնացական սովորության մեջ: Կիմանաք, թե ինչի՞ օլիմպիական և կորնթական տոները հին հույների համար այնքան սիրելի ու նվիրական էին: Եթե հին հեթանոսության ավանդություններից մի բան, որ քրիստոնեական շրջանում էլ տևողություն ունենալով, Հայաստան ժողովրդի բախտի վրա մեծ ներգործություն է ունեցել, դա ուխտագնացության սովորությունն էր: Այս գեղեցիկ և փրկավետ հատկությունն է միջնորդ եղել, որ տարագիր նծեհողության մեջ Հայկա զավակին հիշել է տվել յուր խնկելի նախնիքների օրորանը, գործարանը և քնարանը, ազգերի պաշտելի երրորդությունը:

Սրբիկը քանի գնում, խռովում էր: Բայց ո՞վ էր նայում նրա սաստկության. ամեն ուխտավոր շտապում էր համբուրել, արտասուքով ոռոգել Գրիգորյան նվիրավայրի յուրաքանչյուր սրբությունը և տեսնել, ինչ որ նրա փառքն ու պարծանքն է համարվում հեռվից, Հայաստանի խորքերից եկած ջերմեռանդ սրտերի համար⁴:

Պատմում էին, որ առաջվա ժամանակները, ներկա հանդեսի նման դեպքերում, վանքական կառավարությունը լճի ափերին, Ներսիսյան անտառում վրաններ սարքելիս է եղել: Այս անգամ չգիտեմ ինչի այսպիսի կանխահոգություն չէր եղած: Բարեբախտաբար մրրիկը ոչ միայն տարափ անձրև չբերավ, այլ բոլորովին խաղաղեց և սիրուն արևի գորովալից երեսը բանալով՝ ամենքի տխրամած սրտերը ուրախացրեց պայծառ ու ջեռուցիչ լուսով:

Այդ օրվա պատարագիչն էր Սրվանձտյան Սրբազանը: Սովորության համեմատ, որ նորընծա եպիսկոպոսը առաջին Պատարագը մատուցանելով Ս. Իջման սեղանի վերա, էջմիածնի միաբանության հյուրասիրում է ճաշկերույթով, այդպես էլ Հ. Սրվանձտյանը հրավիրել էր միաբանության: Միաբանության հետ հրավիրված էին շատ ուխտավորներ, մանավանդ հեռավոր տեղերից և Տրապիզոնի վիճակից եկածները: Ճաշի ժամանակ հյուրասիրող սրբազանը յուր կենաց բաժակի առաջարկության վերա մի գեղեցիկ և հոգեբույս ատենաբանություն արեց, որ ամենքի վերա խորին տպավորություն թողեց: Մեզ այնպես էր թվում, թե մեր առաջ կանգնած են Կոմիտասը⁵ և Ալիշանը և հայրենի սրբությունները և հիշատակները դրվատելու համար պայքար են մտել: Պետք է ասած, որ Սրվանձտյանը, ինչպես յուր բոլոր աշխատասիրությունների մեջ, այստեղ ևս առավել սրտի հետ էր խոսում, քան մտքի:

⁴ Ուխտավոր բանակը Մայր Աթոռի սրբություններին երկրպագություն տալուց հետո երամ-երամ դիմում էր Ճեմարանի շինությունը տեսնելու և մխիթարվելու: Դռները ամեն կողմերից բացարձակ գտնելով, հեղեղի նման ներս էր վազում և մտնում էր ամեն տեղ: Ես զարմանում էի, թե ինչպես կարելի է թողնել, որ այդ ահագին, մերձավորապես 15 հազար հոգի ամբոխի բազմությունը անարգել ազատությամբ էլ ու մոտ գործե Ճեմարանի նման շինության մեջ: Եթե դրա հատակները կարծր քարից և ամուր երկաթից էլ լինին, այդ խուժան ամբոխի «եմենիների», «լապչիների», «խունդուռաների», «ջիզմենների», «քոշերի», «նալընների» և «տրեխների» շփվելուց կմաշվեին, ուր մնաց տախտակները, որոնք առանց այն էլ պինդ տեսակից չեն: Այս երևույթի պատճառը ես ստիպված էի վերագրել աններելի անհոգության Ճեմարանի վարչության կողմից, որովհետև ուրիշ բանավոր պատճառ դժվար էր գտնել...

⁵ Նկատի ունի Կոմիտաս Ա Աղեցուն (կաթ. 615-628 թթ.) [հրտ.]:

Համառոտությամբ անցնենք երեկոյան ժամանակ հանդիսավոր թափորով կաթուղիկոսի՝ Վեհաբանից ժամ իջնելը: Այդ հանդեսը միննույն կարգն ուներ, ինչ որ մի շաբաթ առաջ տեսանք և որի պատկերը ներկայացրել ենք ընթերցողին: Այս անգամ մեզ զարմացնողը ուխտավորների բազմությունն էր: Տաճարի ընդարձակ բակում մի տեղ չկար, որ ամբոխը բռնած չլիներ: Այր ու կին, ծեր ու տղա, շինական ու քաղաքացի, բոլորը իրար էին խառնված ու խոնված: Տանիքները, պատուհանները, ծառերի ոստերը, մինչև անգամ շինությունների կարնիզները բռնված էին: Մի խոսքով չկար մի կետ, որ տեղից կարելի լիներ տեսնել թափորական հանդեսը, որ ժամվորի կանգնելու կովան չլիներ: Երևանից բերված և Վեհաբանի դռնից մինչև տաճարի դուռը երկու կարգով կանգնած զորքի վաշտն էր և նրանց հրացանների կոթը, որ խառնիճաղանջ ամբոխի հեղեղը մի կերպ բռնում էր և թափորի համար երկու-երեք կանգուն լայնությամբ ճանապարհի պահում: Վա՛յ նրան, որ անզգուշությամբ այդ ամբոխի ոտի տակը մնար. փրկությունը անհնար էր: Վանքի բակը ածու-ածու բաժանված մի գեղեցիկ բուրաստան էր ներկայացնում մեր աչքին, երբ մենք մի շաբաթ առաջ մտանք այս հրապարակը, բայց այժմ այս բոլորը ամբոխի ոտի տակ կոխկոտվել ու ապականվել էր:

Ինչպես անցյալ շաբաթ, այս անգամ ևս երեկոյան ժամերգության կցորդեցին գիշերային ժամի պաշտամունքը: Ժամից հետո սկսվել էր այն ուրախությունը, որ սովորաբար մեր ուխտագնացության հատկանիշն է: Ամբողջ Վաղարշապատը յուր ընդարձակ շրջապատով անտխրական խնջույքի և ցնծության հանդիսարան էր դարձել: Ուխտավորները, խումբ-խումբ բաժանված, զվարճանում էին իրենց երկրի սովորության տարազով: Օդը թնդում էր ուրախության աղաղակներով, և ձեր ականջը մերթ խլացնում էին, մերթ պարուրում այն բոլոր ձայներով, որ Գողթան մուսաները հնարել էին ժողովրդական երաժշտության, նվագերգության և պարի համար: Ո՛ւր նայում էինք՝ անտխրական խնդություն էր տիրապետած, և ո՛չ մի տեղ չնկատեցինք, որ այդ ուրախությունը պատշաճի սահմանից անցած լիներ: Իհարկե, ուրախացող խմբերի մեջ ամենից առավել աչքի էր ընկնում Թիֆլիսի համբարի ուրախության պատկերը: Այս բոլորը խամ մարդու վերա փոքր-ինչ օտարոտի տպավորություն է թողնում, բայց փոքր-ինչ անցնելով և խորը թափանցելով այս երևույթի մեջ՝ զգում է, որ անարատ է և անսեթեթ, բնական է ու անկեղծ և լավ տպավորություն է անում:

Այս տեսարանի մեջ մեզ վերա ամենից լավ տպավորություն արավ այն մխիթարական երևույթը, որ վանքի կողմից ի չարն չէր գործ դրվում ժողովրդի ջերմեռանդությունը և ուխտավորը բռնադատված չէր քսակը բաց պահելու, որ ամեն մի քայլում նրա ճանապարհը կտրող և փուշի նման գանձանակը աչքը խոթող տիրացուի կամ մղղուսու տաղտկալի հրավերից ազատվի: Արդարությունը պահանջում է խոստովանել, որ այս կետում մի տեսակ վեհանձն հարաբերություն էր տիրում Մայր Աթոռի և ուխտավորների մեջ: Վանական տնտեսության կառավարիչների և ո՛չ մեկի բերանից մի ականարկ անգամ չսեցինք, որ ուղղված լիներ դեպ ուխտավորների ժլատությունը: Այնինչ, այս մասին բոլորովին տեղիք կար գանգատվելու: Չկարծեմ, որ Էջմիածինը այդ ուխտավորներից այնքան արդյունք ստացած լիներ, որ նրանց կերածի, խմածի, ապականածի, կոտրած-թափածի ծախքը ծածկեր: Նվիրատվության կողմից առատաձեռն էին Նոր Նախիջևանից, Ղզլարից և Աստրախանից եկող ուխտավորները:

ԺԹ

Ս. Մյուռնի օրհնությունը: Նրա նշանակությունը հայի համար: Պատմական մի ակնարկ: Օրհնության հանդեսը: Ժամավորի նեղությունը: Օրհնության արարողությունները և կարգը: Հին ու նոր ուխտավորի փափագը: Նկարագրիս նպատակը:

Վերջապես լուսացավ այն խորհրդավոր առավոտը, որ մեր ուխտավոր իղձերի կատարն ու պսակն էր:

Հունիսի 15-ն էր, և Ս. Էջմիածնի հիմնարկչի տոնը⁶: Եղանակը այնքան հրաշալի էր, որ ամենևին մոռացնել էր տվել նախորդ օրվա մրրիկի արհավիրքը: Արարատյան բուրյուղի դաշտավայրը մի արտասովոր շարժողության մեջ էր: Ուխտավորների աշխարհախումբ բանակը առանց այն էլ մեծ էր, բայց դարձյալ նոր-նոր գունդերով ստվարանում էր մոտակա գյուղերից և Երևանից եկող ուխտավորներով:

Բոլորովին իրավամբ էր նկատել պ. Ա. Երիցյանը 1882-ի Ս. Մյուռնի օրհնության առիթով, որ այդ հանդեսը ո՛չ միայն հոգևոր, այլև ազգային ժողովրդական բաղձալի ուրախություն է, և ամեն հայի համար մի վսեմ և խորհրդավոր նշանակություն ունի⁷: Մեր այսօրվա կյանքի քաղաքական պայմանների մեջ, երբ հայը՝ Լոնդոնից սկսած մինչև Ճավա և հեռավոր Հնդկաստան, հյուսիսային բևեռից մինչև արևադարձները, ամենուրեք ձիգ ու ցրիվ են եղած, Ս. Մյուռնի օրհնությունն է, որ որպես Ս. Էջմիածնի հայրապետական աթոռի անբռնաբարելի իրավունք, ամեն տեղերի հայերին կապում է ի մի և ամենքի աչքերը դարձնել է տալիս դեպի ազգային-եկեղեցական ընդհանուր կենտրոնը, դեպի սքանչելի տեսլան վեհավայրը և Հայաստանյայց ուխտի լուսաստվյուռ տաղավարը:

Համազգական աթոռի նահատակության գնով նվիրագործված իրավունքի մեջ է ծածկված ազգիս ընդհանուր միության հավիտենական գաղափարը, և այս է պատճառը, որ Ս. Մյուռնի օրհնության ժամանակ Ս. Էջմիածնի լայնարձակ գավթում բարեպաշտ հայերի աշխարհախումբ բազմությունը՝ Հնդկաստանից, Ռուսիայից, Պարսկաստանից, Թուրքիայից, մի խոսքով՝ երկրագնդիս բոլոր ոլորտներից, որտեղ հայը յուր հոգևոր միության բարբառով աղոթում է. «Մի՛ յամօթ առնէր զմեզ, այլ արա՛ ընդ մեզ ըստ հեզութեան Քում և ըստ բազում ողորմութեան Քում»:

Ս. Մյուռնը դեռևս հին ժամանակներում մեր ժողովրդի հոգևոր և բարոյական կյանքում մի առանձին և խորհրդավոր նշանակություն է ունեցել: Հայ ժողովուրդը մի շարք առածներ, անեծքներ և օրհնություններ ունի Մյուռնի վերաբերմամբ: «Մրա ճակատին կասես թէ մյուռն չլինի քսած». «Բերածդ մեռնող վկա». «Մեռնիցդ ամաչիր», «Ափսո՜ս էն մեռնը, որ ճակատիդ են քսել» և սրանց նման շատ խորհրդավոր խոսքեր հայ ժողովրդի համար առաքիճության և անբարոյականության աստիճաններ որոշող գաղափար են: «Նամուս», «ամոթ» և Միւռն հոմանիշ բառեր են: Միջնադարյան հույները, որ մեղադրում էին մեզ որպես հերետիկոս՝ վերջին օծման խորհուրդը մահվան ժամանակ առանձին չկատարելու համար, լավ նկատել էին, թե ո՛ր աստիճան ազգայնացած ու ժողովրդականություն էր ստացած հայերի մեջ Ս. Մյուռնը և նրա օրհնության հանդեսը: Այս էր պատճառը, որ ԺԲ դարում Բյուզանդիայի Կիո Էմմանուել կայս-

⁶ Նկատի ունի «Սրբոյն Գրիգորի Լուսավորչին մերոյ էլն ի Վիրապին» տոնը [Խրտ.]:

⁷ Ա. Երիցյան, «Արձագանք», 1882, հմր. 13, Ս. Մյուռնի օրհնությունը:

րը, կամենալով միացնել Հայաստանյայց Եկեղեցին Օրթոդոքսի հետ, մեզ առաջարկած ինը խնդիրների մեջ հինգերորդը վերաբերում է Ս. Մյուռոնին. «Զի առնիջիք զՄիւռոն ձիթով ի ծառոց»⁸: Հույները պահանջում էին, որ մենք Ս. Մյուռոնի օրհնությունը չկատարենք մեր սովորությամբ, այլ նրանց նման գործածենք միմիայն ձիթենյաց պտղի յուղը: Ներսես Շնորհալիկն հերքում էր այդ առաջարկությունը՝ առարկելով, թե քահանայական օրհնությունն ու աղոթքներն են, որ միացնում են ձիթոն նյութի հետ Աստվածային շնորհքը, և թե ոչինչ առավելություն կամ թերություն չէ, եթե գործածական ձեթը ծառի պտղից լինի կամ բույսի:

Այսպես թե այնպես, բայց Ս. Մյուռոնի օրհնությունը այսօր Հայաստանյայց Եկեղեցուն հատուկ ամենափին ծեսերից միին է: Դրա կատարման համար իսկապես որոշված ժամանակ չկա, կատարվում է միշտ, երբ վիճակներում և Մայր Աթոռում սպասվում է Ս. Մյուռոնի պաշարը: Մեր դարում սովորաբար կատարվում է չորս-հինգ տարին մի անգամ, թեև ռամիկ ժողովրդի մեջ ընդհանրացած է այն կարծիքը, որպես թե յոթը տարին մի անգամ է կատարվում: Մեր մատենագրության մեջ տեղեկություն չկա, թե որքան անգամ օրհնած են Դավիթը, Դանիելը, Եփրեմը, Կարբեցին կամ Ներսես V-ը՝ յուր տասնչորս տարվա քահանայապետության ժամանակ: Հայտնի է միայն, որ Մատթեոսը յոթնամյա կաթողիկոսության ժամանակ մի անգամ օրհնած է, իսկ հանգուցյալ Գևորգ IV-ը տասնվեց տարվա հայրապետության ընթացքում չորս անգամ է կատարած՝ 1868, 1872, 1877 և 1882թ., ուրեմն միջին թվով չորս տարին մի անգամ: Ներկա Վեհ. Կաթողիկոսի օրով անցյալ տարվա կատարվածը առաջինն էր: Նույնպես առաջին անգամն էր, որ հանդեսը հունիս ամսին էր նշանակված. սովորաբար կատարվում է կա՛մ մայիս և կա՛մ սեպտեմբեր ամիսներին:

Ս. Մյուռոնի օրհնության հանդեսը իսկապես սկսված էր նախորդ օրվա նախատոնակով, բայց Մյուռոնի պղնձյա մեծ կաթսան գտված ձեթով լցրած արդեն 40 օր էր, որ դրված էր ավագ սեղանի բեմի վրա: Նրա բերանը ծածկված էր կափարիչով և քողարկված յոթնագույնյա և յոթնապատիկ քողով: Կափարիչի վրա դրված էր մի մեծ ու ճաճանչավոր խաչ, որ արծաթափայլ պատվանդանը Ս. Էջմիածնի տաճարն էր ներկայացնում:

Թեև Ս. Մյուռոնի օրհնության հանդեսը նկարագրված է մեզանում առավել ճարտար ու կենդանի գրչով⁹, բայց կարծում ենք, որ մեր նկարագիրն ավելորդ չի լինիլ. բավական է, եթե արդեն եղածը ընթերցողի միտք բերե:

Առավոտյան ժամերգությունը արդեն մինչև լուսանալը վերջացել էր: Ժամը ուղիղ վեցն էր, որ Տաճարի քաղցրահնչուն զանգակների նվագը ավետում էին Պատարագի ժամը: Ամեն ուխտավոր աշխատում էր տաճարի մեջ մի տեղ բռնել, որ հանդեսը, ինչպես ասում են, գոնե մի աչքով էլ տեսնե: Բայց կարելի՞ էր արդյոք այդ և մի այդպիսի խաժամուժ ամբոխ տեղավորել կարգով: Տաճարի ներքին դրությունը մեզ հայտնի է: Բարձր պյունները, Ս. Իջման սեղանը, հայրապետական աթոռները սեղմում են ավագ սեղանի տեսարանը, որտեղ կատարվում է օրհնության կարգը: Այժմ այդ տեսարանը ավելի սեղմված է. Ս. Իջման սեղանը և հայրապետական աթոռները շրջապատած են

⁸ «Ընդհանրական թուղթ». տիպ. Երուս., երես 157:

⁹ Ս. Այվազյան, Հանդես օրհնության Ս. Մյուռոնի, «Արձագանք», 1882, հմր. 15:

ամուր և միահարթ տախտակամածով, որ խուժան ամբոխի ամեհի ալիքներից բախվելով՝ չխորտակվին: Այս անհարմարություններին միանում է մի առավել մեծ անհարմարություն: Իջման տաճարը վերնատուն չունի, ինչպես քաղաքների եկեղեցիները ունին, որ կարող լինեի առավել մեծ բազմություն տեղավորել իր մեջ, մանավանդ իգական սեռի բազմությունը, որ ներկա հանդեսի նման դեպքերում խառնակության, խռովության և ժխորի գլխավոր պատճառն է դառնում¹⁰:

Մինչև ժամերգության սկսելը տաճարը դատարկ է. նախ թափորը պիտի անցնի, որ ժամավորին ներս թողնեն, ապա թե ոչ անհնարին է: Դռները ամրացրած են կրկնակի. դրսից պահպանում են զինվորները: Մտրակ է, որ անխնա և անաչառ չորս կողմը շառաչում է, և դարձյալ անհնար է լինում գրոհ ամբոխի խոման առաջն առնել: Տաճարից դուրս զինվորներին է հանձնված կարգապահությունը, ներսում՝ Թիֆլիսի համաքարներին: Կարգադրված է, որ հեռավոր տեղերից եկողներին նախապատվություն տրվի, իսկ մնացածներին՝ երկրորդ, երրորդ տեղերը աստիճանաբար:

Բայց ահա՝ զանգակները մի նոր եղանակով հնչում են: Հեռվից լսվում է «Խորհուրդ խորին»-ի ձայնը: Մեր երկու անգամ տեսած թափորը շարժվում է նույն ճանապարհով, որ բաց են պահել երկու կարգ շարված զինվորների շղթան: Հրացանները ողջունում են թափորը, որ այս անգամ առավել հանդիսավոր է և փառավոր և գալիս է ուղղակի Վեհարանից: Ահավասիկ մեկ ձեռքը պարկեշտորեն կուրծքի վերա դրած և մյուս ձեռքին արծաթագունդ գավազանով՝ կարմիր կապան հագին՝ կաթուղիկոսական **շաթիրները**, որ մեր կաթուղիկոսներին Պարսից շահերի կողմից տրված արտոնությունների մնացորդն է: Նրանց ծանր քայլերին հետևում է ճերմակ շապիկները հագին դպիրների խումբը, որի դպրապետի կորովալիր ձայնը «Խորհուրդ խորին» գեղգեղանքներն է դուրս բերում զգացված և ոգևորված կրծքի խորքերից: Ի՛նչ հրաշալի ձայն: Դպիրներին հետևում են երկու կարգով տեղական և ուխտավոր քահանաները, աբեղաները և վարդապետները՝ ամենքը շուրջառագգեստ: Այս կարգի մեջ ընթանում են խաչերը, խաչվառները և կերոնները: Նրանց ետևից չորս ավագ սարկավագներ՝ սաղավարտները գլուխներին և արծաթափայլ տապանակները ձախ ձեռքում՝ հավասար աղեղներով (ամպլիտուդա) և ներդաշնակ հետընթաց խնկարկում են սուրբերի մասունքներին և հայրապետական քողին: Տասներկու եպիսկոպոսներ՝ բոլորովին զգեստավորված, երկու կարգով բերում են Մայր Աթոռի սրբությունները. աջ կողմից՝ աստվածամուխ Գեղարդը, ծաղիկների հյուրը, Պետրոս առաքյալի ճկույթը, Արիստակես Հայրապետի Աջը, Գետադարձի խաչը, Թովմաս առաքյալի Աջը, Բալասանը, Թադեի Աջը և Աղավնին՝ հին Մյուռոնով:

Սրանց ետևից շապկազգեստ չորս դպիրներ բռնած ունին հայրապետական քողը, որի երկու կողմից բարձրացած կրում են կաթուղիկոսական ձողաբարձ խաչը և գավա-

¹⁰ Կհուսանք, որ ներկայումս, Էջմիածնի տաճարի շինության մտադրության ժամանակ, այս կարևոր հանգամանքը ուշադրության կառնվի: Այդ տաճարում կարելի է մի ընդարձակ, այո, մինչև անգամ կրկնահարկ վերնատուն չինել՝ առանց տգեղացնելու ներքին տեսարանը: Սրա հետ, կարծում ենք, առավել նպատակահարմար կլինի, եթե Իջման սեղանի կաթուղիկեն շարժական լինի, և Մյուռոնօրհնության հանդեսը կատարվի միջին չորս պուրների մեջ՝ ժամանակավոր շինված տախտակամածի վերա, ինչպես կատարում են Թիֆլիսի Մայր եկեղեցում Ոսնալվայի հանդեսը: Ս. Մյուռոնի կաթսան ուղղակի կարելի է զետեղել Իջման սեղանի վերա՝ համապատասխան տեղում: Դրանով հանդեսի տեսարանը տասնապատիկ կբացվի և պատճառ կլինի կարգ-կանոն և հանդարտություն տիրապետելուն:

զանք: Քողի ետևից շառագույն ամպովանու տակ գալիս է Վեհափառ Կաթողիկոսը՝ տյառնագրելով աշխարհախումբ բանակը այն ճաճանչավոր քառաթևյան նշանով, որի մեջ ամփոփված է Կենաց փայտի Ս. Մասունքը: Վեհափառը զգեստավորված է պատարագչի զգեստով: Երկու եպիսկոպոսներ, որոնք պիտի սպասավորեին, կերպասյա ձերմակ շապիկներով, բազպաններով և փորուրարներով բարձրացրած կրում են հայրապետական ամենաճանրագին շուրջառի քղանցները: Ամպհովանու չորս անկյուններից գնում են քռոցակալները, քռոցները՝ մեղմիկ բախելով, իսկ ետևից կաթողիկոսական գավազանակիրը՝ հովվապետական ցուպը բարձր պահած: Թափորական հանդեսը փակում են այն ուխտավորները, որոնց արտոնություն է շնորհված հանդեսի ժամանակ՝ եկեղեցում նախադաս տեղ բռնելու: Բոլոր թափորը ներկայացնում էր մի շքեղ և փառագարդ տեսարան. Մայր Աթոռը հանդես էր հանել յուր գանձերի բոլոր ճոխությունը, փառքը և հպարտությունը:

Հազիվ թափորը մտնում է եկեղեցի, Վեհափառը, որպես պատարագիչ, բարձրանում է Ավագ սեղան, և դպիրները բռնում են իրենց տեղերը, և ահա՝ ուխտավոր ամբոխը հեղեղի նման վերա է տալիս ներս վազելու: Անցքերը պաշտպանող զորքերի շղթան տատանում, երերում է այդ սարսափելի հեղեղի անդիմադրելի ալիքների առաջ: Շղթան խորտակվում է, և չէ անցնում մի քանի րոպե և տաճարը լցվում է մի այնպիսի խառնիճադանջ բազմությամբ, որ եթե վերևից ասեղ ձգեին, ինչպես ասում են, գետին չէր ընկնիլ: Մի տեղ, մի կետ չկար, որ ամբոխը հեղեղած չլիներ: Միմիայն Ավագ խորանի բեմն էր ազատ, այն ևս մասունքակիր եպիսկոպոսների շղթան էր, որ վեցն աջ կողմից, վեցը ձախ՝ բռնած էր աստիճանների վերա խոնված ամբոխը: Բնչ սարսափելի աղաղակ է բարձրացել. կարծեք օվկիանոս էր խռովում, և նրա ամեհի ալիքները, սարսափելի շառաչումով ժայռերին զարնվելով, հետ էր գնում: Առաջ գավառապետը, հետո Վեհափառ պատարագիչը հորդորում են խուժանը, որ խաղաղի, հանդարտվի: Բայց կարելի՞ է արդյոք հնազանդել. ամբոխը կորցրած է ինքնագույություն գործությունը. նա անպայման ենթարկված է նույն րոպեին նրա ամբողջ գործությունը համակած անգուսպ ցանկության. որի սիրտն է գնում, որը նվազում է, որը թուլանում է: Բայց ո՞վ կարող է դրանց դուրս բերելով ազատել. անցք, ճանապարհ ամենևին չկա. շարժվել՝ նշանակում է առավել ճնշվել քրտինքը քամող ջխտիչի տակ: Արարողություններին և ընթերցվածներին ունկնդիր լինելու մասին մտածել անգամ կարելի չէ: Խռովեալ օվկիանոսի սարսափելի աղաղակի և ժխորի մեջ ամեն ձայն խեղդվում է: Ընկերիս սիրտը գնաց, նրան մի կերպ ազատեցին: Դպիրներից մինը նվաղեց. անհնարին է լինում նրան բախող ալիքներից դուրս հանել և ժամավորների գլխով սեղան հրել: Ես զգում եմ, որ նվաղում եմ, մատս սաստկությամբ կրծում եմ, որ զգայությունս արթուն մնա: Հազար վերստ կտրել, ինչ է՝ Մյուռոնի օրհնությունը տեսնել և նվաղի՞լ: Չէ, լավ է մեռնել, բայց գոնե բաց աչքով տեսնել: Եթե իմ նման մարդը, որ պիտի իմանա քիչ թե շատ զսպել և նախապաշարմունքներից ազատ մնալ, այսպես է տրամադրված, հապա ամբոխը ի՞նչ դրության մեջ պիտի լինի: Ամենևին չեմ կարող մեղադրել նրան, որ պատրաստ է ամեն բան ոտնահարել, միայն թե տեսնե Մյուռոնի եփ գալը...

Խառնակությունը սարսափելի է. բայց առավել սաստկացնում են բեմից տեղատարափ նետված սառույցի կտորները: Հապա *փալանով* պճնագարդված կանայք. դրանց պատճառած խառնակությունը առավել վատթար է: Յուր ժամանակին չեն եկել և հար-

մար տեղ չեն բռնել, այժմ՝ Պատարագի ժամանակ, մինչդեռ ամբոխը հեղեղել է եկեղեցին և շարժելու հնար չկա, նրանց առաջ մղելու համար անխնա հարվածող մտրակների շառաչունը ճգնում է անհնարին սեղմված ժամավորը ճեղքել և անցք բանալ: Երկաթե ամուր վանդակները տապալում են: Ճարպիկները բարձրացել են տաճարի տանիքը և մեծ կաթողիկեի պատուհաններից են նայում: Որքա՜ն սրտոտություն... Նրանցից մեկը անզգուշությունից սահի և վայր ընկնի՝ մեծ կտորը ականջը կմնա...

Պատարագը շարունակվում է այս խռովության և աղմուկի մեջ: Բայց ահա՛ վերաբերումը կատարվեցավ. ձայնում են «ողջույնը»: Վեհափառ պատարագիչը, դառնալով դեպի ժամավորները, բազում է սեղանի աջ կողմում՝ Հայրապետական աթոռի վերա: Սկսում են օրհնության կարգը: Երգում են և կարդում են օրհնության սաղմոսներ, աղոթքներ և Ներսես Շնորհալու «Որ յառաջագոյն» շարականը: Մասունքակիր եպիսկոպոսները հետզհետե կարգով կարդում են սահմանված մարգարեական գրքերը, ավետարանները և թղթերը: Դպրական խումբը սկսում է երգել Հոգույն Սրբո Իջման նվիրյալ շարականներ: Մայր Աթոռի լուսարարապետը զգուշությամբ վեր է առնում Մյուռոնի կաթսայի վրայից ճաճանչավոր մեծ խաչը, յոթնագույն քողը և կափարիչը: «Այսօր ցնծամք երկրաւորքս» շարականի վերջին հատվածի վերա Վեհափառ Կաթողիկոսը կաթսայի մեջ խաչաձև թափում է հետզհետե ծաղիկների հյութը և Բալասանը. իսկ «Առաքելոյ Աղանոյ»-ի վերա՝ հին Մյուռոնը: Այդ միջոցին դրսի զանգակները և քշոցները ուժգին ու ներդաշնակ հնչում են: Ժամավորի սիրտը տենդային շարժման մեջ է և թրթռում է, որ սպասած երևույթը հայտնվելու վերա է. նա լարել է յուր տեսողության բոլոր ուժերը: Նույն րոպեին նրա գոյության միակ ձգտումը, փափագը և նպատակն է՝ չնվաղիլ, որ բաց աչքով տեսնե Ս. Մյուռոնի տյառնագրությունը Ս. Գեղարդով և Ս. Լուսավորչի հրաշագոր Աջով, որոնց գործությամբ որպես թե եփ պիտի գա: Եվ ահա՛ Վեհափառ Հայրապետը ձայնով սկսում է տյառնագրել Ս. Մյուռոնը՝ նախ Կենաց փայտը ընկղմելով, հետո աստվածամուխ Գեղարդը և ապա Ս. Լուսավորչի Աջը և ամեն անգամ խաչաձև խառնելով: «Օրհնեսցիներ»-ը Հոգևոր տերը ինքն է ասում, իսկ երկուտասան եպիսկոպոսները մեղմորեն ձայնակցում են: Մարկավազը խնդրում է Վեհափառի օրհնությունը և նորաեփ օծյալ յուղի շնորհքը ուխտավորների վերա: Վեհափառ Կաթողիկոսը կնքում է հանդեսը «պահպանիչով» և դառնում է դեպի Սեղանը՝ գոհության Պատարագը մատուցանելու:

Բոլոր հանդեսը, սկսած թափորից մինչև տյառնագրությունը, մոտ երեք ժամ տևեց: Ես լարել էի իմ բոլոր ուշադրությունը՝ իմանալու, թե ո՞ր աստիճան ուղիղ է ժողովրդի ավանդությունը, թե կաթսայի Մյուռոնը Գրիգոր Լուսավորչի Աջով տյառնագրելիս ու խաչաձև խառնելիս «միջի հյութը եռ է գալիս և գոլորշի է արձակում»¹¹: Արդարությունը պահանջում է խոստովանել, որ մեր հոգևորականության կողմից ամեննին ձգտում չէ էլ եղած, որ այս հրաշապատում ավանդությունը հաստատ պահվի: Բայց նայելով մեր աշխարհիկ գրողների վկայության, ես էլ մի տեսակ հավատ էի տածում, որ այս ավանդությունը ճշմարիտ իրողություն է, մանավանդ որ բնական օրենքների նկատմամբ աներկվիտ էի այս տեսակ երևույթի հնարավորության մասին: Մակայն ուղիղն ասեմ, իմ ներկայությամբ կատարված մյուռոնօրհնության ժամանակ ես այս երևույթը

¹¹ Ս. Թադիադյանց, Ճանապարհորդություն ի Հայս, երես 107 և Ա. Երիցյան, Ս. Մյուռոնի օրհնությունը, «Արձագանք», 1882, հմր. 13:

չտեսա՝ չնայելով, որ կաթսայից շատ հեռու չէի և տեսարանը բոլորովին բաց էր իմ աչքի առաջ: Գուցե տոթն էր կամ խոնջությունս, որ թուլացրել էին զգայարաններս, մանավանդ՝ տեսողությունս:

Եվ հիբրավի, եթե մի քանի վայրկյան ևս ավել տներ նեղված դրությունս, անպատճառ կնվաղեի: Բախտի բերմամբ այդ միջոցին ինձանից մոտիկ խմբված փափկասուն տիկիններից միսի սիրտը գնալով՝ անցնելու ճանապարհ ճեղքեցին նրա համար և ինձ, որպես բժշկի, թրևեցին օգնություն հասցնելու: Իհարկե, դժվար չէր օգնելը. թարմ օդի կենդանացուցիչ հորձանքի մեջ ինքսին կվերականգնեի շնչառության և երակների շարժման կանոնավոր կարգը, և ոգեսպառ հիվանդը կկենդանանար: Ինչ որ է, բայց պարտավոր եմ խոստովանել, որ այդ հիվանդը, որին կանչված էի օգնելու, իմ անփորձանք ազատվելուն պատճառ եղավ: Այդ ոգեսպառ տիկնոջ սթափեցնելով, հազիվհազ հասա բնակարանս և բոլորովին ուժասպառ և քրտնաթաթախ՝ ընկա անկողնակալիս վերա: Միաբանական ճաշի զանգակը սթափեցրեց ինձ: Ես ուրախությամբ այդ օրը ճաշելուց էլ կհրաժարվեի, բայց կամենում էի տեսնել միաբանության ճաշը՝ Հոգևոր Տիրոջ սեղանակցությամբ: Հավաստիացնում էին, թե Վեհափառը իջնելու է սեղանատուն: Ակնկալությունս սնոտի անցավ, և նա չեկավ և երեկոյան ընթրիքին: Երևակայությունս ինձ հեռու-հեռու էր տանում: Կարծես ես համակված էի 1882 թ. ուխտավորի զգացած վշտով, թե «ինչի՞ այն երեկո Ամենայն Հայոց Պատրիարք Կաթողիկոսը մեծ ճաշկերույթ չպիտի ունենար՝ եկավոր երևելի հայերին և հայուհիներին, հեռավոր ու մոտավոր գյուղերի տանուտերներին ու քեղխոտաններին հրավիրելով: Որքա՞ն հոգևոր մխիթարություն պիտի պատճառեի ուխտավորներին և որքա՞ն սերտ կապով պիտի կապեր նրանց Վեհաբանի հետ... Երևակայությունս նկարագրում էր, թե ի՞նչ տպավորություն պիտի գործեր 20-25 հազար հոգուց բաղկացած ուխտավոր բանակի վերա, եթե նույն երեկո Վեհափառ Հայրապետը, շրջապատած բարձրաստիճան եկեղեցականներով և ազգիս երևելիներով, յուր բարձր կոչման համաձայն՝ փառքով այցելեր Ղազարապետը և այն տեղերը, ուր բանակ էին դրել հեռավոր տեղերից խմբված ուխտավորները: Հռովմեական կաթոլիկության մեծ ուժը արդյոք այսպիսի հանդեսների մեջ չէ՞ ծածկված»¹²:

Վշտացած ուխտավորի դիտողության առաջին կետը փոքր-ինչ վիճելի է, բայց երկրորդը բոլորովին ճշմարիտ է: Ես համոզված եմ, որ մի քանի հոգեշունչ և սրտաբուխ մխիթարական խոսքեր զորավոր սպեղանի կարող էին լինել և սփռվել ու ամոքել կսկիծը և մորմոքը այն կապույտ-կարմիր պալարների, որ մտրակների շառաչը և հրացանների կոթերը թողել էին ուխտավորների մարմնի վերա: Բայց դրա հակառակ՝ Տիրոջ խոսքը ծավալելու նախանձախնդիր ճարպիկ մարդորսները մտել էին խուժան ամբոխի մեջ և, ո՛վ հանդգնություն, նույնիսկ Ս. Իջման տաճարի դռան, Ներսես V-ի քնարանի մոտ զետեղել էին իրենց արկղերը և Բիբլիական ընկերության հրատարակություններն էին վաճառում: Բարեբախտաբար, նկատեցին այս լրաշի հանդգնությունը և դուրս վոնդեցին նրանց: Սակայն կարելի՞ էր արդյոք իսպառ հեռացնել դուրսը գտնված ամբոխի հաղորդակցությունից... Այո՛, կարելի էր, եթե Մայր Աթոռը ունենար յուր հրատարակությունները՝ Հայաստանյայց զավակի հոգևոր և բարոյական պահանջներին

¹² Գ. Ե., Թիֆլիսից Էջմիածին, «Արձագանք», 1882, հմր. 30:

համապատասխան բովանդակությամբ: Քանի որ այս չկար, մարդորսների գործունեության ասպարեզը լայնարձակ էր, մանավանդ որ նրանց «օջախը» հեռու չէր...

Երեկոյան հրավառություն կար, որ բավականին ակնապարար տեսարան ուներ, և բազմությունը զվարճացնում էր: Նույն զուռնան, նույն երգերը, նույն պարերը և խաղերը, որ նախընթաց երեկոյին տեսանք, կրկնվում էին և այս երեկո, միայն առավել աշխույժով և առավել եռանդով: Պատճառը պարզ էր: Ուխտավորը, յուր սրտի ուխտը կատարված տեսնելով, Ս. Մյուռոնի կաթսան ուխտադրյալ անգամ համբուրելով, իրավունք էր համարում ուրախանալ: Երեկվա ուրախությունը նախատոնակ էր. ցնծությունը այսօր էր, Մյուռոնի օրհնությունից հետո: Թափառելով այդ ուրախացող խմբերի շուրջը՝ ակամա ձեր սիրտն էլ ուրախանում է, մանավանդ տեսնելով, որ այդ *քեֆի* մեջ պատշաճի սահմանից դուրս եկող մի անվայել բան չէ պատահում: Կեսգիշերն անցած էր, որ հրավառության կանթեղները և լապտերները նվազած առկայծում էին: Նրանց առկայծող լույսի հետ էլ նվազում էին ուրախացող ամբոխի ավյուն ու եռանդը, և ուխտավոր բանակը կամաց-կամաց քուն էր մտնում, իհարկե, Աստվածաշեն հարկի աստեղագարդ խորանի տակ:

*Հրատարակության պատրաստեց
Վանուհի Եղիշյանը*